

<http://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 1, No.30, Spring 2020, pp. 47- 64

Received: 12/09/2019 Accepted: 03/02/2020

The Function of the "Atmosphere" Element in Creating Epic Content in "Haft Khan Rostam" from Ferdowsi's Shahnameh

Azam Hoseinzadeh Salati

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
azhoseinzadeh@yahoo.com

Sayyed Mahdi Nourian *

*Corresponding author: Professor of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
noriyansalati@yahoo.com

Sayyed Mortaza Hashemi

Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
bluelagoon@yahoo.com

Abstract

In Pahlavi narratives based on the theme of Haft / Multi Khan (seven crossings), events and difficulties occur independently and with a specific purpose in the form of a special story for the hero. Haft Khan Rostam is also an adventurous voyage that the Iranian warrior sets out to rescue King Keykavus.

One of the frequent narrative techniques in storytelling, especially in epic stories, is the use of the "atmosphere" element. The storyteller through creating atmosphere, through descriptions and detailing makes the work more effective and encourages the audience to know the continuation of the story and indirectly induces the dominant spirit of the work.

One of the effective factors in creating an atmosphere appropriate to epic stories is the use of the epic poet's element of unlike habits and the elements of imagination in the creation of his work. The "unlike habit" is one of the most important elements of the epic and represents the course of events which is incompatible with logic and scientific experience and the existence of events and characters.

Natural and Terrestrial Elements and Human Factors

Animals: Four End (Rostam horse in the first and third Khan, lion in first Khan and mountain ewe in the second Khan) and Reptiles (dragons in the third Khan, as well as Rostam's question from the dragon about his name and his accountability can also be considered as "unlike habit" elements.

Elements of Nature: Waterless Desert in Khan II

Man - God of the Epic Hero: In epic poetry, we are talking about people who have a divine or supernatural power; for example, a hero like Rostam has superhuman qualities.

Magical Affairs

In societies, earliest humans used magic and witchcraft and magical rituals as weapons against supernatural beings. The Magical Woman in Khan IV is one of the examples of magical affairs.

Dave

In the Shahnameh, the greatest magicians of the Divan are Daves. In the "Haft Khan Rostam" route, World champion encounters Fifth Khan with a guard named Owlad who overcomes him and uses him as a guide in the last two Khan's. Being a guide and companion for the hero on the Haft Khan route is one of the major issues in Iranian narratives. In the sixth Khan, Rostam fights with Arjang Dave and finally in the seventh Khan with Dave White.

The Role of Imagination in Shahnameh

The main and constant element in the essence of poetry and one of the most important features of real poetry is the poetic "image" or "imagination". Two of the most influential factors in creating epic space and content in the Shahnameh are the rhetorical element of "simile" and the literary industry "exaggeration".

In an epic poem, one of the roles of "simile" is to help "creating atmosphere". In the epic poetry, the simile is usually used to express the charm of war and the courage of the brave warriors and to mention the traits of warriors, brave men, and heroes.

In "Haft Khan Rostam" verses, 53 verses (15.54%) of the total verses were found to use simile.

"Exaggeration" is in itself a wonderful array in creating an epic atmosphere and one of the most important forms of imagination in the Shahnameh. In the studied verses, exaggeration was used in 14 bit (4.10% of verses).

Result

By examining Haft Khan Rostam, one of the most fascinating stories of the Shahnameh, the power of storytelling by Hakim Toos can be cited as one of the causes of Shahnameh's immortality, because Ferdowsi has been able to draw an atmosphere in which the epic spirit of the ruler has been conveyed to the audience and the epic theme of the heroine's confrontation with difficult obstacles is beautifully illustrated.

Keywords: Fiction, Creating atmosphere, Epic content, Haft Khan (seven crossings) Rostam

References

- Aghahosaini, H. & Hemmatiyan, M. (2016). *Analytical Approach to Rhetoric*. Tehran: Samt.

- Aristotle (1954). *Poetics*. Abd ol-Hosain Zarrinkub (Trans.). Tehran: Book Publishing Company.
- Aydenloo, S. (2009). Haft Khan (seven crossings) of the Hero. *Journal of Faculty of Literature and Humanities Shahid Bahonar University*. (26), 1-27.
- Bazargan, M. N. & Faraj Nejad, Z. (2014). The study of unlike habits or supernatural habits in epics. *The Journal of Epic Literature*. (10), 43-76.
- Bid Meshki, M. (2004). Seal of kindness on Haft Khan Rostam. *Magazin of Ketabe Mah (Art)*. (75-75), 114- 124.
- Epic (1997). *Encyclopedia of Persian literature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Press and Publication Organization. 1st vol. p. 533-537.
- Esmaeil loo, S. (2005). *How to write a story?* Tehran: Negah.
- Ferdowsi, A. (2014). *The Shahnameh*. 2nd vol. Jalal Khaleghi Motlagh (Emend.). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Fesharaki, M. (2000). *Summing-up Rhetorics*. Tehran: Samt Press.
- Forozanfar, B. (1990). *Poem and Poets*. Tehran: Kharazmi Press. Jafari, Asad ol-- Lah (2010). *Ancient letter in the story plant*. Tehran: Elmi Farhangi.
- Kazazi, M. (1997). *Dream, Epic, Myth*. Tehran: Saadi.
- Khaleghi Motlagh, J. (2007). *Epic: A Comparative Phenomenology of Pahlavani Poetry*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Mastoor, M. (2000). *Principles of Short Story*. Tehran: Markaz.
- Meskub, Sh. (1995). *Brave Body and Wise Soul*. Tehran: Tarhe Now.
- Mokhtari, M. (1990). *The Myth of Zal, the Crystallization of Conflict and Unity in the National Epic*. Tehran: Agah.
- Moshtagh Mehr, R. & Aydenloo, S. (2007). That ugly dragonfly was. *Researches on Mystical Literature (Gowhar-i- Guya)*. (2), 143-168.
- Motamen, Z. (1992). *Evolution of Persian poetry*. Tehran: Tahoori.
- Nasr Esfahani, M. & Jafari, T. (2009). A psychological study of the seven exploits of Rostam and Esfandiaryar. *Journal of Persian Language and Literature (Gowhar-i- Guya)*.(4), 133-156.
- Parsa Pour, Z. (2004). *Comparison between Epic and Lyric language based on Nezami's works*. Tehran: Tehran University Press.
- Rastgar Fasaee, M. (1990). *Image Creation in Shahnameh of Ferdowsi*. Shiraz: Shiraz University.
- Safa, Z. (1944). *Epic in Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Sarkarati, B. (1999). *Hunting Shadows*. Tehran: Qatre.

- Sarrami, Q. (2009). *From the Color of Flower to the Sting of Thorn*. Tehran: Scientific and Cultural Press.
- Shafiee Kadkani, M. (1973). Literary Genre and Persian poem, *Wisdom (Kherad va Kooshesh) Magazine*. No 11-12. p. 96-119.
- ----- . (2014). *Imagery in Persian poetry*. Tehran: Agah Press.
- Shamissa, S. (2002). *Literary Genres*. Tehran: Ferdows Press.
- ----- . (1991). *Rhetoric*. Tehran: Ferdows Press.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۰) بهار ۱۳۹۸، ص ۶۴-۴۷

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۶/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱۴

نقش عنصر «فضاسازی» در خلق محتوای حماسی در «هفت‌خان رستم» از شاهنامه فردوسی

اعظم حسین‌زاده صلاتی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

azhoseinzadeh@yahoo.com

سید مهدی نوریان*، استاد بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

m.nourian@ltr.ui.ac.ir

سید مرتضی هاشمی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

s.m.hashemi@ltr.ui.ac.ir

چکیده

در عرصه داستان‌نویسی معاصر، تحلیل آثار برمبنای عناصر داستان به‌منظور تعیین نوع ادبی اثر، شناخت و نقد متن و سنجش قدرت و هدف داستان‌پرداز بسیار رواج یافته است. اگر یکی از رموز جاودانه‌شدن شاهنامه، قدرت فردوسی در داستان‌پردازی قلمداد شود، بررسی عناصر داستان در داستان‌های این منظومه، به‌منظور شناخت بیشتر ویژگی‌های نوع ادبی حماسی ضروری به نظر می‌رسد. در این پژوهش براساس داستان «هفت‌خان رستم» شاهنامه، تأثیر یکی از مهم‌ترین عناصر سازنده داستان یعنی عنصر «فضاسازی» در انتقال فضای حاکم بر اثر و خلق محتوای حماسی و القای روح حماسی به مخاطب تبیین می‌شود. فردوسی در ماجرای «هفت‌خان رستم»، با بهره‌گیری از بن‌مایه تکرارشونده گذر پهلوان از هفت/چند خان در حماسه و اسطوره و با تکیه بر عنصر «خرق عادت» در قالب عوامل انسانی، عناصر طبیعی و امور جادویی، دلآوری‌های جهان پهلوان حماسه ملی ایران را در مواجهه با بلایا به نمایش گذاشته و فضا و محتوایی متناسب با روح حماسی داستان خلق کرده است. وی در این داستان، به تأثیر عنصر بلاغی «تشبیه» در «فضاسازی» داستان و «اغراق» - جزء جدایی‌ناپذیر حماسه - در ایجاد محتوای حماسی نیز توجه داشته و از این عناصر در راستای رسیدن به هدفش به‌خوبی بهره برده است.

کلیدواژه‌ها: داستان‌پردازی، فضاسازی، محتوای حماسی، هفت‌خان رستم، شاهنامه.

۱- مقدمه

۱-۱- تبیین مسئله

بررسی عناصر داستان در «شعر حماسی» به سبب یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این نوع ادبی یعنی «جنبه داستانی داشتن»

* مسؤل مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/liar.2020.119291.1714](https://doi.org/10.22108/liar.2020.119291.1714)

آن اهمیت دارد؛ زیرا در این نوع از شعر، مجموعه‌ای از اوصاف، تصاویر، خطبه‌ها و حوادث به شعر شکل داستانی می‌بخشد و شاعر حماسی، با کمک روایت داستانی غیرمنطقی به شیوه مغالطه منطقی (ارسطو، ۱۳۴۳: ۱۰۵)، اثری با محتوای حماسی خلق می‌کند. باتوجه به آنکه شاهنامه فردوسی نیز اثری حماسی با تمام ویژگی‌های یک حماسه کامل است که در آن «تاریخ» به شیوه داستان‌سرایی نقل شده است، بررسی عناصر سازنده داستان، به ویژه عنصر «فضاسازی» در این کتاب اهمیت می‌یابد؛ چون این بررسی آشکار می‌کند قدرت داستان‌پردازبودن حکیم طوس، فرع بر دیگر شئون ادبی و فرهنگی او نیست (فروزانفر، ۱۳۶۹: ۴۵) و وی با تبخّر در به‌کارگیری عناصر داستان توانسته است نظیره‌گویی را به اثر عظیمش، امری محال و سرودن حماسه رزمی را به خود ختم نماید (مؤتمن، ۱۳۷۱: ۱۰۷).

۲-۱- اهمیت پژوهش

در یک اثر ادبی، طرز فکر داستان‌پرداز تعیین‌کننده زبان، محتوا، نوع و هدف اثر اوست؛ بنابراین بررسی عوامل زمینه‌ساز فکر و محتوای غالب در این آثار، شناخت اثر را در پی خواهد داشت. عنصر «فضاسازی» در داستان، به شاعر یا نویسنده کمک می‌کند فضای حاکم بر ذهن و اثر خود را به مخاطب القا کند و محتوای متناسب با نوع ادبی اثر را ایجاد کند. عواملی چون خرق عادت، تشبیه و اغراق که در فضاسازی مؤثرند، در خلق محتوای حماسی در این نوع ادبی اهمیت ویژه‌ای دارند؛ زیرا تأکید شاعر حماسی بر مواردی که مؤید موضوع اثر باشد، تأثیرگذاری اثر را بیشتر می‌کند. با در نظر گرفتن این که کمال و قدرت داستان‌پردازی شاعر طوس را می‌توان عامل احیای زبان فارسی و رمز بقای شاهنامه دانست، اهمیت بررسی تأثیر عنصر «فضاسازی» در ایجاد شکل داستانی و محتوای حماسی، بر مبنای داستانی از این اثر بی‌مانند ضروری به نظر می‌رسد.

۳-۱- اهداف پژوهش

باتوجه به اهمیت و اثرگذاری بزرگ‌ترین مثنوی حماسی فارسی در تاریخ ادبیات ایران، در این پژوهش تلاش می‌شود یکی از عوامل موفقیت این اثر، یعنی عنصر داستانی «فضاسازی» و تأثیر آن در ایجاد محتوای حماسی بر مبنای داستان «هفت‌خان رستم» بررسی و معرفی شود.

تبیین این که فردوسی با آگاهی از اهمیت ایجاد فضایی متناسب با محتوای اثر، از عنصر «فضاسازی» به بهترین نحو بهره برده، از اهداف این تحقیق است؛ زیرا این شاعر حماسی با استفاده بجا از «خوارق عادات» و «عناصر صور خیال» (همچون اغراق و تشبیه)، فضا و محتوا را با یکدیگر هماهنگ و اثرش را جاودانه ساخته است.

۴-۱- پیشینه پژوهش

در زمینه بررسی شعر حماسی، شاهنامه و هفت‌خان‌های رستم و اسفندیار کتاب‌ها و مقالات بسیاری تاکنون تألیف شده است. علاوه بر مقاله انواع ادبی و شعر فارسی از شفیع کدکنی، که در آن «شعر حماسی» یکی از انواع ادبی کلاسیک و دارای چهار زمینه اصلی داستانی، قهرمانی، ملی و خرق عادت معرفی شده است، در آثار متعدد دیگری همچون کتاب حماسه‌سرایی در ایران از مرحوم صفا، انواع ادبی از سیروس شمیسا، ترجمه و نگارش کتاب «حماسه؛ پدیده‌شناسی تطبیقی شعر پهلوانی» از خالقی مطلق، در «دائرةالمعارف بزرگ اسلامی» ذیل حماسه و... شعر حماسی، ویژگی‌های آن و شاهنامه فردوسی معرفی شده است. در کتاب از رنگ گل تا رنج خار قدمعلی سرآمی به تفصیل به شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه پرداخته است. کتاب نامه باستان در بوته داستان اسدالله جعفری تحقیقی مشابه با کتاب سرآمی اما مختصرتر است؛ با این تفاوت که در این کتاب بر اساس نظریه‌های ساختارگرایی، «پی‌رفت» داستان‌ها نیز بررسی شده است.

باوجود تألیف کتب و مقالات بسیار درباره شاهنامه و «هفت‌خان‌ها»- که به تناسب موضوع به برخی از آنها در مقاله اشاره می‌شود- در هیچ‌یک از این منابع، موضوع «فضاسازی در داستان هفت‌خان رستم» طرح و بررسی نشده است.

۵-۱- روش پژوهش

در این پژوهش، معرفی عنصر «فضاسازی» و عوامل ایجادکننده آن مبنای کار قرار گرفته و سعی بر آن بوده است که تبیین شود این عناصر اگر مطابق با هدف و شیوه داستان‌پردازی به کار رود، می‌تواند به شاعر حماسی در ساختن محتوای مدنظرش کمک شایانی کند. به‌منظور بررسی نقش عنصر «فضاسازی» در حماسی‌ساختن محتوای یک داستان، ماجرای «هفت‌خان رستم» از شاهنامه انتخاب شد؛ زیرا این داستان دربردارنده بن‌مایه مهم گذر قهرمان از چند منزل دشوار است. گفتنی است مصادیق ارائه‌شده از این داستان، براساس شاهنامه فردوسی (دفتر دوم) تصحیح جلال خالقی مطلق، از آغاز «داستان هفت‌خان رستم زال» تا پایان «جنگ رستم با دیو سپید» (ابیات ۲۷۵ تا ۶۱۵) استخراج شده است.

۱-۶- هفت‌خان یا هفت‌خوان؟

درباره چگونگی املائی ترکیب حماسی-اساطیری مسیر طی شده رستم برای نجات کاووس، که به دو صورت «هفت‌خان» و «هفت‌خوان» نوشته شده است، نظرات متفاوتی مطرح شده و برای کاربرد هرکدام، دلایلی ذکر شده است. باتوجه‌به آنکه عبور از هفت مرحله دشوار و خطرناک، رسیدن رستم به مازندران را تسریع کرده و بر الگوی بلوغ و تشرّف پهلوان و دلاور نوبرنا دلالت دارد و با در نظر داشتن اینکه «انتقال» برای احراز مقام جهان پهلوانی، در آیین و مناسک مهرپرستی ریشه دارد، به نظر می‌رسد وجه نوشتاری «هفت‌خان» نسبت به «هفت‌خوان» (به معنی سفره و گستردن خوانی از اغذیه لذیذ بعد از هر کامیابی پهلوان) مقبولیت بیشتری داشته باشد (← آیدنلو، ۱۳۸۸؛ بیدمشکی، ۱۳۸۳: ۱۱۶ و مشهور، ۱۳۷۸: ۱۷۲).

۲- بحث اصلی

۲-۱- ساخت و عناصر داستان در شاهنامه

از مباحث مطرح‌شده در عرصه داستان‌نویسی معاصر اصطلاح «عناصر داستان» است. در اصول داستان‌نویسی برای هر داستان پیکره‌ای متصور شده است که داستان‌نویس با به کار گرفتن عناصر در ساختمان طرح آن، داستان خویش را می‌آفریند. بررسی داستان‌های شاهنامه نیز بر مبنای ساخت آنها، امری بی‌سابقه نیست؛ زیرا در این اثر حماسی، برخی از عناصر تشکیل‌دهنده داستان، چندان تکرار شده‌اند که می‌توان آنها را از ویژگی‌های ساختاری داستان‌های شاهنامه و حتی آثار حماسی پس از آن به‌شمار آورد و با بررسی این عناصر، ویژگی‌های اثرگذار در خلق محتوای حماسی را می‌توان شناخت.

۲-۲- بن‌مایه هفت‌خان

در روایات پهلوانی مبتنی بر بن‌مایه هفت/چند خان، حوادث و دشواری‌هایی مستقل‌گونه و با مقصدی مشخص در قالب یک داستان ویژه برای پهلوان پیش می‌آید. مضمون «گذشتن پهلوان از چند خان برای رسیدن به مقصودی معین» نشانگر هفت مرحله دشوار و خطرناک برای پهلوان است و فقط در صورت سربلند بیرون آمدن پهلوان از این آزمون است که بلوغ و تشرّف دلاور نو محرز می‌شود. از معروف‌ترین مصادیق طرح و بن‌مایه مشهور داستانی الگوی هفت/چند خان در روایات ایرانی، می‌توان به هفت‌خان‌های رستم و اسفندیار اشاره کرد (← آیدنلو، ۱۳۸۸: ۲-۱۷).

دقت در ساختار مراحل این خان‌ها در روایات ایرانی نشان می‌دهد داستان‌پردازان برای ساختن خطرناک و دشواری‌های پیش‌روی دلاور، به یاری قوه خیال یا مطابق باورهای آن روزگاران، علاوه بر استفاده از عناصر اصیل و اساطیری مانند اژدها، دیو، زن جادو و ...، از جانوران، عناصر طبیعت و سختی‌هایی مثل شیر، گرگ، بیابان‌های گرم، برف و یخبندان، دریاها، ژرف و ... که در دوره ایجاد و رواج این‌گونه داستان‌ها شرّ و زیان تلقی می‌شده است، در جایگاه موانع سهمناک و زیانکار بهره برده‌اند.

۲-۳- هفت‌خان رستم

هفت‌خان رستم سفری پرماجر است که این پهلوان ایرانی برای نجات کیکاووس، شاه ایران، به آن تن می‌دهد. در آغاز حکومت کیکاووس، دیوها به فرماندهی دیو سپید در سرزمین مازندران مقیم هستند. کیکاووس با لشکری عازم مازندران می‌شود تا دیو سپید را از میان بردارد، اما شکست می‌خورد. دیو سپید چشم وی را نابینا و او را زندانی می‌کند. کیکاووس

مخفیانه قاصدی نزد زال می‌فرستد و درخواست کمک می‌کند. زال ماجرا را با رستم در میان می‌گذارد. رستم از دوری راه و سختی بی‌سپاه رفتن سخن می‌گوید، اما زال پیشنهادی دارد:

ازین پادشاهی بدان -گفت- زال
یکی زین دو راه آنک کاوس رفت
ترا شیر و دیو آید و تیرگی
تو کوتاه بگزین، شگفتی ببین
اگرچه به رنجست هم بگذری

دو راهست هردو به رنج و وبال
دگر کوه و بالا به رفتن دو هفت
بماند دو چشم اندر آن خیرگی
که یار تو باشد جهان‌آفرین
پی رخس فرخ برو بسپری
(فردوسی، ۱۳۹۳: ۱۹: ۲۴۸-۲۵۱)

بنابر این که «هفت‌خان‌گزینی است میان خطرکردن و رسیدن یا بی‌خطر اما دیررسیدن، پهلوان حماسه برای پیروزشدن بی‌تاب و شتابزده است» (مسکوب، ۱۳۷۴: ۳۴-۳۵) و راه دشوار را برمی‌گزیند. رستم نیز چنین می‌کند و از اینجا هفت‌خان وی آغاز می‌شود.

در این داستان عدد هفت، که عددی مقدس و رازآلود و دربردارنده مفهومی نمادین است، بازتاب عمده و روشنی دارد که در تعداد خان‌های موجود در سر راه قهرمان مشاهده می‌شود (← نصرافهانی و جعفری، ۱۳۸۸: ۱۳۷). «این تقدس و توجه به عدد هفت از آنجا ناشی شده است که این عدد را عدد کاملی می‌دانند؛ زیرا از رقم «یک» مظهر یگانگی و رقم «دو» مظهر دوگانگی که بگذریم، ارقام سه و چهار به ترتیب مذکر و مؤنث هستند و حاصل آن دو «هفت» می‌باشد که مزیتش در همین است؛ زیرا نه عنصر مادینه به‌تنهایی و نه نرینه به‌تنهایی کامل است. در واقع اعداد زوج به‌دلیل تقسیم‌پذیری‌شان همیشه مؤنث در نظر آمده‌اند و اعداد طاق مذکر» (بیدمشکی، ۱۳۸۳: ۱۱۶-۱۱۷).

۲-۴- فضاسازی

یکی از شگردهای روایی مکرر در داستان‌پردازی به‌ویژه در داستان‌های حماسی، بهره‌گیری از عنصر «فضاسازی» است. «فضا سایه‌ای است که داستان در اثر ترکیب عناصرش، بر ذهن خواننده می‌افکند» (مستور، ۱۳۷۹: ۴۹). حتی می‌توان گفت فضا و رنگ در داستان، در صورتی که هماهنگ با موضوع داستان باشد، بر عناصری چون پیرنگ و درونمایه نیز اثر می‌گذارد. داستان‌پرداز با فضاسازی، به مدد توصیفات که بیشتر جنبه درونی و ذهنی دارد و ذکر جزئیاتی که برای بیان هدفش مناسب‌تر است، اثر را تأثیرگذارتر و مخاطب را به دانستن ادامه داستان ترغیب می‌سازد؛ زیرا چنین جملات و نشانه‌هایی که در فضای داستان جریان دارد، به‌شیوه غیرمستقیم روح مسلط بر اثر را القا می‌کند.

۲-۵- عوامل مؤثر در ایجاد فضای حماسی

«فضاسازی» در داستان، این امکان را برای داستان‌نویس ایجاد می‌کند که چیزهایی را که می‌بیند یا درک می‌کند و جزئیاتی را که برای بیان منظورش مناسب‌تر است، از طریق توصیف به خواننده نشان دهد. این کار با شیوه‌ای غیرمستقیم، از طریق نشانه‌هایی که در فضای داستان جریان دارد و با چنین جملات صورت می‌پذیرد (← اسماعیل‌لو، ۱۳۸۴: ۱۶۱). از عوامل مؤثر در ایجاد فضای متناسب با داستان‌های حماسی، بهره‌گیری شاعر حماسه‌سرا از عنصر «خرق عادت» و عناصر «صور خیال» در خلق اثر خود است.

۲-۵-۱- زمینه خرق عادت

در حماسه هر ملت به کار گرفتن عقاید ماوراءطبیعی، رویدادهای غیرطبیعی و بیرون از نظام عادت، همچنین موجودات و آفریده‌های غیرطبیعی، که فقط از رهگذر عقاید دینی عصر گذشته توجیه می‌شود، «خرق عادت» محسوب می‌شود. به عبارت دیگر، «خرق عادت» یکی از مهم‌ترین عناصر حماسه و نشان‌دهنده جریان حوادثی است که با منطق و تجربه علمی سازگاری ندارد و وجود حوادث، اشخاص و اعمال خارق‌العاده در حماسه، بسیار طبیعی و از خصایص اصلی آن محسوب می‌شود؛ اما

ممکن است با تغییر عقاید ماوراءطبیعی یک قوم در طول تاریخ، حماسه نیز تغییراتی یابد و عوامل «شگفت‌انگیزی» یعنی عوامل توجیه خوارق عادات هم دگرگون شوند (← شفیع کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۰۶-۱۰۷).

در *شاهنامه* فردوسی شیوه بیان داستان‌ها خارق‌العاده است و خوارق عادات را در یک دید کلی، می‌توان مربوط به کردارها (جنگ‌ها) و هم‌گفتارها (سخن‌گفتن مردگان و جانوران و...) دانست. در این اثر حماسی، گیاهان، جانوران، حوادث، شخصیت‌ها، دیوها، زمان و مکان، اقوام و قبیله‌ها، پیش‌گویی‌ها، اخترشناسی‌ها و خواب‌ها همه از عادت واقعی به دور هستند. این نیروهای ماورای طبیعی جلوه‌یافته در داستان «هفت‌خان رستم» *شاهنامه* را می‌توان در سه دسته قرار داد: عوامل انسانی (خدایاگی قهرمان)، عناصر طبیعی و زمینی (عناصر طبیعت مانند بیابان و حیوانات) و امور جادویی (نظیر زن جادو و دیو) (← بازرگان و فرج‌نژاد فرهنگ، ۱۳۹۳: ۴۵).

۲-۱-۵- عناصر طبیعی و زمینی در خان اول، دوم و سوم

«رویداد» مرکز اصلی حماسه و مهم‌ترین موضوع آن «نبرد و جنگ» است. قهرمان حماسه گاه برای گشودن داستان حماسی، با ضد قهرمانی روبه‌رو و درگیر می‌شود و از آنجا ماجرا آغاز می‌شود. در *شاهنامه* علاوه بر انسان، هم‌نبرد قهرمان ممکن است طبیعت (رود، برف و...)، جانوران حقیقی (شیر، گراز و...)، جانوران افسانه‌ای (اژدها و سیمرغ) یا دیوان و غولان و پریان و حتی اهریمن (شیطان) باشد و به‌جای ستیز خدایان با یکدیگر (در حماسه‌های دیگر ملل)، پهلوانان گاه با اژدهایان و دیوان بجنگند و همواره نیز در این نبردها پیروز شوند (← کزازی، ۱۳۷۶: ۱۸۷) و برای نشان‌دادن قدرت خود، این جانوران مهیب یا هیولاهای عظیم‌الجثه را از بین ببرند.

الف) حیوانات

در شعر حماسی شاعر به‌منظور فضاسازی، می‌تواند عناصری چون عناصر طبیعی، اساطیری و حیوانات را به گونه‌ای انتخاب کند که حس خشونت و حماسه را منتقل کند (پارساپور، ۱۳۸۳: ۱۰۴). این عناصر، در کنار عناصری که مستقیماً به میدان رزم مربوط می‌شوند، تأثیرگذاری اثر حماسی را دوچندان می‌سازند.

۱- چهارپایان

اسب: «در حماسه‌ها، حیوانات، به‌ویژه چهارپایان از هوش فوق‌العاده‌ای برخوردارند. اسبان پهلوانان با نیروی بدنی فوق‌العاده و با وفاداری بی‌چون‌وچرا نسبت به صاحب خود با شیر و اژدها و گرگ و دیوان می‌جنگند» (بازرگان و فرج‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۵). در خان اول، رخس رستم از هوش سرشار و زیادی برخوردار است و جان رستم را در برابر شیر درنده نجات می‌دهد. شیر به رخس هجوم می‌آورد، اما او:

دو دست اندر آورد و زد بر سرش
همان تیز دندان به پشت اندرش
همی زدش بر خاک تا پاره کرد
ددی را بدان چاره بیچاره کرد
(همان: ۲۲: ۲۹۲-۲۹۳)

رستم زمانی از خواب بیدار می‌شود که نبرد رخس با شیر پایان یافته و شیر نابود شده است.

شیر پیشه: در منزل اول از هفت‌خان، شیر درنده قصد کتاف خود را دارد که:

بر نی یکی پیلتن خفته دید
به پیشش یکی شیر آشفته دید
نخست اسپ را - گفت - باید شکست
چو خواهم سوارم خود آید به دست
سوی رخس رخشان بیامد دمان
چو آتش بجوشید رخس آن زمان
(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲۲: ۲۸۹-۲۹۱)

میش کوهی: در خان دوم، بیابانی بی‌آب و علف و سوزان در پیش است. رستم پهلوان از تشنگی به ستوه آمده است،

دست به آسمان می‌برد و شروع به راز و نیاز با داور دادگر می‌کند. در این رؤیاست که سست می‌شود، اما همان‌گاه میشی از کنار او می‌گذرد:

از آن رفتن غرمش اندازه خاست
به دل گفت کابشخور این کجاست
همانا که بخشایش کردگار
فراز آمده‌ست اندرین روزگار
(همان: ۲۴: ۳۱۳-۳۱۴)

رستم به دنبال میش رهسپار می‌شود تا به چشمه‌ی آبی می‌رسد.

۲- خزندگان

اژدها: در شاهنامه فردوسی، رستم و اسفندیار در خان سوم از هفت‌خان خود اژدهای هراسناک را نابود می‌کنند. به نظر می‌رسد اژدهاکشی برای خاندان سیستانی سنتی نیاکانی و باستانی‌ترین اژدهاکش **گرشاسب** بوده است. اهمیت سنت یا خویشکاری اژدهاکشی برای پهلوانان گرشاسبی به اندازه‌ای است که حتی به سهراب هم در طومارهای نقالی، نبرد با اژدها نسبت داده‌اند (← مشتاق‌مهر و آیدنلو، ۱۳۸۶: ۱۵۷-۱۵۶).

در خان سوم، رستم در مکانی خوابیده که لانه اژدهاست. وقتی اژدها به خانه خود بازمی‌گردد، رستم را در خواب و رخس را در چرا می‌بیند. رخس دو مرتبه، رستم را از خواب بیدار می‌کند، اما اژدها خود را پنهان می‌سازد و رستم را از دست رخس عصبانی. بار سوم به لطف جهان‌آفرین، اژدها نمی‌تواند مخفی شود و رستم او را به چشم می‌بیند. رستم از اژدها نام وی را جویا می‌شود و اژدها با وی سخن می‌گوید و رجزخوانی می‌کند. این سخن گفتن اژدها را نیز می‌توان از عناصر خرق عادت به شمار آورد. اژدها زورمند است و چنان با رستم گلاویز می‌شود که پیروزی‌اش محتمل است. رخس چون چنین می‌بیند:

بمالید گوش اندر آمد شگفت
بکنند اژدها را به دندان دو کفت
بدریید چرمش بدانسان که شیر
برو خیره شد پهلوان دلیر
(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲۸: ۳۷۶-۳۷۷)

رستم «یکی تیزدم» برمی‌زند و نظاره‌گر بیابان می‌شود که زیر بدن اژدها قرار دارد و خون و زهر روی خاک تیره آن روان است. وی سپس طبق سنت ترک‌نشینی و با نمود یک اعتقاد دینی، سر و تن خود را در آب می‌شوید (مشهور، ۱۳۷۸: ۱۷۷) و به یزدان می‌گوید: «تو هستی که به من توش و هوش و هنر دادی، به‌نحوی:

که در پیش من دیو و هم شیر و پیل
بیابان بی آب و دریای نیل
چو خشم آورم پیش چشمم یکی ست
بداندیش بسیار و سال اندکی ست
(همان: ۲۹: ۳۸۵-۳۸۶)

در آثار حماسی نقش اژدها انکارناپذیر است. اسطوره‌ی رویارویی پهلوان و اژدها را می‌توان تعبیری از تقابل هزاران واقعیت متضاد زندگی آدمی از جمله تقابل مردمی و ددمنشی، آزادی و زندگی و بالاخره شکوهمندترین پهلوان و مخوف‌ترین اژدها، یعنی مرگ و زندگی دانست (سرکاراتی، ۱۳۷۸: ۲۴۷-۲۴۸).

ب) عناصر طبیعت

بیابان بی‌آب: در **خان دوم**، بیابانی بی‌آب با گرمای شدید و سوزان و چاره‌ناپیدا در پیش است. هوا چنان است که اگر مرغ از آنجا گذر کند، بریان می‌شود. شدت گرما به حدی است که رستم:

تن پیلوارش چنان کفته شد
که از تشنگی سست و آشفته شد
بیفتاد رستم بر آن گرم خاک
زبان گشته از تشنگی چاک‌چاک
(همان، ص ۲۴: ۳۱۰-۳۱۱)

پس از نیایش رستم با کردگار، میشی، راهنمای رستم برای رسیدن به چشمه آب می‌شود و جهان‌پهلوان و رخس از مرگ نجات می‌یابند.

۲-۱-۵-۲- عوامل انسانی

۲-۱-۵-۲- انسان-خدا بودن قهرمان حماسه

در اشعار حماسی گاه سخن از انسان‌هایی است که از نیرویی خدایی یا فوق‌طبیعی بهره‌مندند. حضور خدایان در کالبد پهلوان را در نیروی اعتقاد آنان به خداوند، خدامایگی و حتی خوراک و اندام خاص آنها می‌توان مشاهده کرد. برای مثال، قهرمانی چون رستم از خصوصیات مافوق بشری برخوردار است، اعمال و رفتار خارق‌العاده‌ای دارد و در نقش نیروهای اهورایی با دشمن (نماد نیروهای اهریمنی) در ستیز است و بر آنها پیروز می‌شود. در ماجرای هفت‌خان، وی در یک وعده غذا، گوری بریان را می‌خورد، در مسیر دشواری‌ها به کردگار دادگر متوسل می‌شود و پس از پیروزی، ستایش خداوند را به جای می‌آورد.

برخی از قهرمانان حماسی، چنان زخم‌ناپذیرند که گویی «رویین‌تن» و خداگونه‌اند. پهلوان رویین‌تن، گاه جامه و رزم‌افزار زخم‌ناپذیر دارد؛ مانند رستم، هنگامی که ببر بیان را بر تن می‌کند و برخی نظیر اسفندیار، به کمک خدایان آسیب‌ناپذیر و رویین‌تن گشته‌اند (← شمیسا، ۱۳۸۱: ۹۲-۹۳).

۲-۱-۵-۳- امور جادویی

در جوامع نخستین که انسان‌ها از درک همه جریان‌های طبیعت عاجز بودند، به‌منظور چاره‌گری و کسب قدرت و برای تسکین خود در برابر سختی‌های طبیعت و مرگ، می‌کوشیدند در برابر موجودات ماورای طبیعی، از سحر و ساحری و آیین‌های جادویی به‌جای سلاح بهره‌برند. همچنین در مواقعی که دشمنان در مقابل پهلوانی چون رستم -که جزو نیروهای خدایی یا اهورایی است- درمی‌ماندند به جادوگران و شیاطین متوسل می‌شدند (← مختاری، ۱۳۶۹: ۲۵۹-۲۶۱ و صفا، ۱۳۳۳: ۲۳۹-۲۴۰).

۲-۱-۵-۳- زن جادو در خان چهارم

رستم در مسیر رسیدن به کاووس، به چشمه‌ساری پر از گل و سبزه می‌رسد. در کنار سفره‌ای آراسته، جامی زرین پر از می‌خودنمایی می‌کند. وی خوشحال و بی‌خبر از تله اهریمن، پیاده می‌شود و بر سفره می‌نشیند. جام را می‌نوشد، تنبور را برمی‌دارد و ترانه‌ای فرح‌بخش در وصف حال خویش می‌خواند:

که آواره و بدنشان رستم‌ست	که از روز شادیش بهره کم‌ست
همه جای جنگست میدان اوی	بیابان و کوهست بستان اوی
همه رزم با شیر و با اژدها	ز دیو و بیابان نیاید رها
می و جام و بویاگل و می‌گسار	نکرده‌ست بخشش ورا کردگار
همیشه به جنگ نهنگ اندرست	وگر با پلنگان به جنگ اندرست

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۳۰: ۳۹۸-۴۰۲)

آواز رستم به گوش پیرزن جادوگر می‌رسد. او خویش را بزک می‌کند و نزد رستم می‌آید. رستم که از دیدار وی شاد می‌شود، بر او آفرین و خداوند را سپاس می‌گوید، اما زن جادو:

سیه گشت چون نام یزدان شنید	تهمت‌ن سبک چون بدو بنگرید
بینداخت از باد خَم کمنند	سر جادوی آورد ناگه به بند
بپرسید و گفتش چه چیزی بگوی	بدان‌گونه که هست بنمای روی
یکی گنده‌پیری شد اندر کمنند	پر از رنگ و نیرنگ و بند و گزند
میانش به خنجر به دو نیم کرد	دل جادوان زو پر از بیم کرد

(همان: ۳۱: ۴۱۲-۴۱۶)

بدین ترتیب مانع منزل چهارم نیز از سر راه برداشته می‌شود.

۲-۵-۱-۳-۲- نبرد با اولاد مرزبان در خان پنجم

پیش از نبرد رستم با دیوان در خان ششم و هفتم، پهلوان پیلتن در خان پنجم با مرزبانی به نام اولاد روبه‌رو می‌شود که با غلبه بر وی، در دو خان پایانی از او برای راهنما استفاده می‌کند. بن‌مایه بودن راهنما و همراه برای پهلوان در مسیر هفت‌خان از موضوعات مهم در روایات ایرانی است که این بن‌مایه در «هفت‌خان اسفندیار» نیز به چشم می‌خورد. در این خان، رستم در مسیر راه خود، در کنار رودی می‌خوابد و رخس در چمن‌زار مشغول چرا می‌شود. دشت‌بان آن ناحیه که از چرای رخس به خشم آمده است، به رستم حمله می‌برد و در خواب ضربه‌ای به او می‌زند. رستم از خواب برمی‌خیزد و گوش‌های دشت‌بان را می‌کند. دشت‌بان به مرزبان منطقه، اولاد، عارض می‌شود. اولاد با تنی چند از سپاهیان‌ش برای تأدیب رستم می‌شتابد، اما رستم ایشان را تنبیه می‌کند و اولاد را با کمند به دام می‌اندازد، سپس:

بدو گفت: اگر راست گویی سخن	ز کژئی نه سر یابم از تو نه بن،
نمایی مرا راه دیو سپید	همان راه کولاد غندی و بید،
به جایی که بسته‌ست کاوس‌کی	کسی کین بدی را فگندند پی،
نمایی و پیدا کنی راستی	نیاری به کار اندرون کاستی،
من آن پادشاهی به گرز گران	بگرددانم از شاه مازندران،
تو باشی برین بوم و بر شهریار	گر ایدونک کژئی نیاری بکار

(همان: ۳۵: ۴۶۳-۴۶۵)

با این پیشنهاد، اولاد پیشاپیش به راه می‌افتد تا راهنمای رستم برای رسیدن به دیو سپید باشد.

۲-۵-۱-۳-۲- دیو

«در شاهنامه، بزرگ‌ترین جادوان از دیوانند. این موجودات چندان در جادویی چیره‌دستند که قوای طبیعت نیز رام آنان است» (صفا، ۱۳۳۳: ۲۴۶). در مسیر «هفت‌خان رستم» نیز، جهان‌پهلوان در دو خان پایانی با دیوان می‌جنگد و بر آنها غلبه می‌کند. ماجرا از آن قرار است که در جریان اغوای دیوی رامشگر، کاوس تصمیم می‌گیرد به مازندران حمله کند. در این حمله که آغاز خودسری کاوس است و با وجود مخالفت زال و بزرگان صورت می‌گیرد، کاوس اسیر دیو سپید و به دست وی نابینا می‌شود. در خان هفتم، رستم با شکست دادن دیو سپید، خون جگر او را در چشمان کاوس و لشکریانش می‌چکاند و ضمن نجات دادن آنها، چشمانشان را بینا می‌سازد. پس از نبرد هاماوران و ازدواج کاوس با سودابه، این پادشاه خودکامه بار دیگر فریب ابلیس و دیو فرستاده او را می‌خورد. این بار شاه ایران تحریک می‌شود که به آسمان برود؛ بنابراین با بهره‌گیری از چهار عقاب، نقشه‌اش را عملی می‌سازد، اما در میانه راه و با خستگی عقاب‌ها، در آمل به زمین افکنده می‌شود و باز جهان‌پهلوان رهاننده اوست.

۲-۵-۱-۳-۱- جنگ با ارژنگ‌دیو در خان ششم

رستم و اولاد به کوه اسپروز می‌رسند؛ همان محلی که در آن دیو سپید، کاوس را در بند کرده است و درمی‌یابند که یکی از سرداران دیو سپید به نام ارژنگ‌دیو مأمور نگهبانی از وی است. رستم شب را می‌خوابد و صبح روز بعد به جنگ ارژنگ‌دیو می‌رود، زمانی که ارژنگ‌دیو از خیمه بیرون می‌آید:

چو رستم بدیدش برانگیخت اسپ	بدو تاخت مانند آذرگشسب
سر و گوش بگرفت و یالش دلیر	سر از تن بکندهش به کردار شیر

پیر از خون سر دیو کنده ز تن
بینداخت زان سو که بود انجمن
(فردوسی، ۱۳۹۳: ۳۸: ۵۱۳-۵۱۵)

سپاهیان ارژنگ‌دیو با دیدن این صحنه، از ترس پراکنده می‌شوند و رستم و اولاد نیز به سمت شهر محل نگهداری کاووس و سپاهیان به راه می‌افتند و آنان را از بند رها می‌سازند. کاووس رستم را در مورد محل دیو سپید راهنمایی می‌کند و رستم و اولاد به آنجا رهسپار می‌شوند. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود روایت نبرد رستم با ارژنگ‌دیو فقط در دو بیت گنجانده شده است. شاید کوتاه‌سخنی فردوسی در خان ششم را بتوان به‌علت ارتباط و امتزاج بسیار زیاد خان ششم و هفتم و یکسانی ماهیت وجودی ارژنگ‌دیو و دیو سپید قلمداد کرد (← بیدمشکی، ۱۳۸۳: ۱۲۱).

۲-۵-۱-۳-۲- جنگ با دیو سپید در خان هفتم

در خان آخر، رستم و اولاد به هفت کوه می‌رسند که غار محل زندگی دیوسفید در آن قرار دارد و شب را در آن حوالی سپری می‌کنند. صبح روز بعد رستم پس از بستن دست و پای اولاد، به نگهبانان غار حمله‌ور می‌شود و آنان را از بین می‌برد؛ سپس وارد غار تاریک بی‌بن می‌شود:

به تاریکی اندر یکی کوه دید
سراسر شده چاه ازو ناپدید
(همان: ۴۲: ۵۶۸)

دیوسفید با کلاخود و زره آهنی به جنگ رستم می‌شتابد. رستم یک پای او را از ران جدا می‌کند. دیو با همان حال با رستم گلاویز می‌شود و نبردی طولانی میان آن دو شکل می‌گیرد که گاه رستم و گاه دیو چیره می‌شود و سرانجام رستم:

بزد دست و برداشتش نره‌شیر
به گردن برآورد و افگند زیر
فروبرد خنجر دلش بر درید
جگرش از تن تیره بیرون کشید
همه غار یکسر پر از کشته بود
جهان همچو دریای خون گشته بود
(همان: ۴۳: ۵۸۰-۵۸۲)

سپس رستم جگر دیوسفید را نزد کاووس نابینا می‌آورد و قطره‌ای از خون جگر به چشمان کاووس می‌چکاند و نور به دیدگان وی بازمی‌گردد. همه افراد سپاه ایران نیز بینایی خود را باز می‌یابند و به جشن و پایکوبی مشغول می‌شوند. بدین ترتیب «هفت‌خان رستم» با نجات جان کاووس و سپاهیان به پایان می‌رسد.

۲-۵-۲- نقش صور خیال در شاهنامه

عنصر اصلی و ثابت در جوهر شعر و از مهم‌ترین ویژگی‌های شعر واقعی، «تصویر» (ایماژ) شاعرانه یا «خیال» است (← شفیع‌کدکنی، ۱۳۹۳: ۹)؛ بنابراین بررسی تصاویر شعری و تعیین نوع آنها، می‌تواند از ابزارهای نقد شعر و شناخت فضای ذهنی شاعر و فضای واقعی‌ای باشد که داستان در آن جریان دارد.

در شاهنامه از اجزای کلام، تحرک، اراده، تلاش و در یک کلام «حماسه» دریافت می‌شود و در هر یک از صحنه‌های نبرد، اوج حماسه با اوج تصویر پهلویه‌پهلوی می‌زند و تصاویر همه‌جا با عنصر حماسه و هدف‌های منظومه‌های حماسی همگام است. در حماسه بی‌مانند ایران، درخشنده‌ترین و پرشکوه‌ترین صحنه‌ها مواردی است که فردوسی به اوج هیجان رسیده و از ترکیب صدا، رنگ و طبیعت، خشم و حالات دیگر چنان تصاویری خلق کرده که کلامش را از کلام هر شاعر دیگر متمایز ساخته است؛ بنابراین سخن حکیم طوس شعرترین شعرهاست و از قدرت حرکت، جنبش مفهوم و الفاظ حساب‌شده سنجیده برخوردار است (← رستگارفسائی، ۱۳۶۹: ۲۳).

سبک اثر حماسی، از نظر زبانی (علو معنا و صلابت لفظ) باید فاخر و مطمئن و متناسب با عظمت موضوع‌های قهرمانی و حماسی باشد و آگاهانه با گفتار عادی تفاوت دارد، به همین دلیل آرایه‌های بدیعی که باعث کاهش عظمت و ابهت کلام می‌شود، در حماسه چندان کاربردی ندارد (← فرهنگنامه ادبی، ۱۳۷۶: ۵۳۵)؛ بلکه شاعر از صنایعی بهره می‌برد که به او برای

بیان روح غالب بر اثرش یاری می‌رساند. در این پژوهش دو مورد از اثرگذارترین عناصر «صورخیال» یعنی عنصر بلاغی (تشبیه) و صنعت ادبی «اغراق» که در ایجاد فضا و محتوای حماسی در شاهنامه نقش دارند، تبیین و تحلیل شده است.

۲-۵-۲-۱- تشبیه؛ عنصر بلاغی مؤثر در خلق فضای حماسی

در یک منظومه حماسی، یکی از نقش‌های «تشبیه» کمک به «فضاسازی» است؛ یعنی شاعر با انتخاب مشبّه‌به‌های مناسب با موضوع، زمینه لازم را برای بیان مؤثر و هنرمندانه داستان فراهم می‌کند و فکر و روان خویش را به مخاطب می‌شناساند، چون از طریق درک مشبّه‌به، شناخت جهان‌بینی و شخصیت و دنیای درونی شاعر یا نویسنده امکان‌پذیر می‌شود (شمیسا، ۱۳۷۰: ۶۲). «تشبیه» و گاه استعاره با بزرگ‌تر یا کوچک‌تر کردن واقعیت - (اغراق) که لازمه کار هنری است - تصویری تازه را پیش‌روی خواننده می‌گذارد. در حماسه، اگرچه تشبیهات سازگار با روح حماسه و مؤثر در ایجاد فضای حماسی انتخاب می‌شوند، این تشبیه‌ها بیش از آنکه نقش تصویرسازی و لذت بخشی از طریق کشف ارتباط تازه میان مشبه و مشبّه‌به جدید را برعهده داشته باشد، نقش تأکیدی دارند.

در شعر حماسی معمولاً از تشبیه (اغلب محسوس به محسوس، مرسل و مفصل) برای بیان غوغای جنگ و شجاعت پهلوانان و ذکر صفات جنگاوران، دلاوران و قهرمانان استفاده می‌شود و شاعر حماسی سعی می‌کند به کمک تشبیه، هیاهوی میدان نبرد، گرد و خاک برخاسته از جنگ، چکاچک شمشیرها، پیروزی پهلوانان و ترس و فرار دشمنان را نمایش دهد (آفاحسینی و هم‌تیان، ۱۳۹۴: ۱۸۰). گفتنی است شاعران حماسی فقط به تشبیه‌های کوتاه بسنده نمی‌کنند، بلکه گاه دامنه تشبیه از تشبیهات کوتاه و بلند فراتر می‌رود و به تمثیل می‌کشد. در حماسه‌های هومری به این تشبیه که مشبّه‌به آن طولانی است و از یک بیت بیشتر می‌شود، «تشبیه حماسی» (Epic simile) (تشبیه تفضیلی) می‌گویند (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۰۹).

در شاهنامه و بعضی آثار دیگر حماسی، تشبیهات و توصیف مبالغه‌آمیز تصویرها بیش از آنکه تازگی داشته باشند، تکراری هستند و با تکرار مداوم خود بر وجوه شبه تأکید می‌کنند؛ البته با بررسی ابیات شاهنامه می‌توان دریافت فضای ذهن و تخیل فردوسی، سرشار از عناصر حماسی بوده است و او ناخودآگاه مشبّه‌به‌هایی را برگزیده که با فضای حماسی اثرش هماهنگی داشته و بدین ترتیب این فضا را پررنگ‌تر ساخته است.

در ابیات «هفت‌خان رستم»، فردوسی در ۵۳ بیت (۱۵/۵۴ درصد) از مجموع ابیات، از آرایه تشبیه بهره برده است. در این بین بیشترین تشبیه متعلق به خان اول است که شجاعت رخس با شیر بیشه به نمایش گذاشته می‌شود و کمترین تشبیه در خان چهارم، در رویارویی رستم با زن جادو آفریده شده است.

نمونه‌هایی از آرایه «تشبیه» در ابیات «هفت‌خان رستم»

تشبیه در «خان اول» در مواجهه شیر درنده با رخس:

سوی رخس رخشان پیامد دمان چو آتش بجوشید رخس آن زمان

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲۲: ۲۹۱)

تشبیه در «خان هفتم» در توصیف دیو سپید:

به تاریکی اندر یکی کوه دید سراسر شده چاه ازو ناپدید

به رنگ شبه روی و چون شیر موی جهان پر ز پهنای و بالای اوی

سوی رستم آمد چو کوهی سیاه از آهنش ساعد، وز آهن کلاه

(همان: ۴۲: ۵۶۸-۵۷۰)

«تشبیه» در «خان پنجم» در نبرد رستم با اولاد:

چو شیر اندر آمد میان بره همه رزمگه شد ز کشته خره

در و دشت شد پر ز گرد سوار پراکنده گشتند در کوه و غار

همی گشت رستم چو شیر دژم کمندی به بازو درون شست خم

به اولاد چون رخس نزدیک شد
بکردار شب روز تاریک شد
(همان: ۳۴: ۴۵۷-۴۶۰)

در جدول زیر، تعداد ابیات هر خان و میزان درصد کاربرد «تشبیه» برای ایجاد روح حماسی گزارش شده است. ذکر این نکته ضروری است که در این پژوهش به منظور رعایت اختصار، انواع تشبیه (و استعاره و تمثیل در جایگاه زیرمجموعه‌های تشبیه) جداگانه بررسی نشده است.

جدول شماره یک: تشبیه

تعداد ابیات هر خان	تعداد ابیات دارای تشبیه	درصد تشبیه (%)	تشبیه مجموع ابیات: ۳۴۱
۱۳	۲	۱۵/۳۸	گفتار اندر هفت‌خان
۱۱	۳	۲۷/۲۷	خان اول
۳۹	۶	۱۵/۳۸	خان دوم
۵۱	۶	۱۱/۷۶	خان سوم
۲۸	۳	۱۰/۷۱	خان چهارم
۸۰	۱۵	۱۸/۷۵	خان پنجم
۵۳	۶	۱۱/۳۲	خان ششم
۶۶	۱۲	۱۸/۱۸	خان هفتم

۲-۵-۲-۲- اغراق؛ صنعت ادبی معنوی در ایجاد فضای حماسی

«اغراق» فی نفسه آرایه‌ای خارق‌العاده در فضاسازی حماسه و از نیرومندترین عناصر القای اسلوب بیان هنری و از مهم‌ترین صور خیال در شاهنامه است (← شفیع‌کدکنی، ۱۳۹۳: ۱۳۷). به عبارت دیگر، اساس فکر حماسی بر مبالغه و اغراق نهاده شده است، آن‌هم اغراق‌هایی که معمولاً نتیجه تشبیه‌ها، استعارات و کنایه‌هاست (← فشارکی، ۱۳۷۹: ۷۸).

اغراق را به سبب آمیخته‌بودن حماسه با اعمال محیرالعقول و بیان مبالغه‌آمیز اعمال و وقایع در حماسه، باید جزو ذات این نوع از شعر دانست نه یک صنعت بدیعی؛ زیرا آنجا که شاعر حماسی در منظومه قهرمانی با اموری خارج از حد عادت روبه‌رو می‌شود، مبالغه در وصف پهلوانی‌ها و هنرنمایی‌های اشخاص حماسه و توصیف وقایع میدان‌های جنگ، امری ضروری محسوب می‌شود و اگر این‌گونه افکار از حماسه حذف شوند، چیزی جز حقایق عادی باقی نمی‌ماند و دیگر نمی‌توان آن اثر را حماسی نامید (← صفا، ۱۳۳۳: ۲۶۷-۲۷۰).

از تعداد ابیات بررسی‌شده مربوط به «هفت‌خان رستم»، در ۱۴ بیت (۴/۱۰ درصد ابیات) اغراق به کار رفته است. در این بین بیشترین اغراق به خان پنجم، یعنی نبرد رستم با اولاد تعلق دارد؛ اما در خان‌های اول، دوم و چهارم اغراق چشمگیری ساخته نشده است.

نمونه‌هایی از «اغراق» در ابیات «هفت‌خان رستم»

اغراق در «خان پنجم» در توصیف رستم از زبان خودش:

چنین گفت رستم که نام من ابر	اگر ابر کوشد به جنگ هزبر
همه نیزه و تیغ بار آورد	سران را سر اندر کنار آورد
به گوش تو گر نام من بگذرد	دم جان و خون دلست بفسرد
نیامد به گوشت به هیچ انجمن	کمند و کمان گوی پلتن؟
هر آن مام کو چون تو زاید پسر	کفن دوز خوانمش اگر مویه‌گر

تو با این سپه پیش من رانده‌یی
همی گوز بر گنبد افشانده‌یی
(فردوسی، ۱۳۹۳: ۳۴: ۴۴۹-۴۵۴)

اغراق در توصیف رستم در «خان ششم»:

یکی نعره زد در میان گروه
تو گفستی بدریید دریا و کوه
(همان: ۳۸: ۵۱۱)

جدول شماره دو: اغراق

درصد اغراق (%)	تعداد ابیات دارای اغراق	تعداد ابیات هر خان	اغراق مجموع ابیات: ۳۴۱ بیت
۷/۶	۱	۱۳	گفتار اندر هفت‌خان
—	—	۱۱	خان اول
—	—	۳۹	خان دوم
۵/۸۸	۳	۵۱	خان سوم
—	—	۲۸	خان چهارم
۷/۵	۶	۸۰	خان پنجم
۵/۶	۳	۵۳	خان ششم
۱/۵	۱	۶۶	خان هفتم

نتیجه

تعیین نوع ادبی اثر، پی‌بردن به خصایص سبکی آن و آشنایی با طرز فکر شاعر یا نویسنده اثر، نیازمند شناخت ویژگی‌های هر اثر ادبی است. بنابراین بررسی یکی از عناصر سازنده داستان یعنی «فضاسازی» هدف این پژوهش قرار گرفت و تلاش شد که تبیین شود بهره‌گیری مناسب از این عناصر و عوامل تأثیرگذار بر فضاسازی و خلق محتوای حماسی اثر و انتقال فضای مدنظر نویسنده به خواننده، عامل موفقیت یک اثر خواهد بود.

باتوجه به این که نبوغ فردوسی در حفظ تاریخ ایران باستان در قالب «داستان» انکارناپذیر است، بررسی نقش عنصر «فضاسازی» بر مبنای داستان «هفت‌خان رستم» از شاهنامه انجام پذیرفت؛ زیرا در این داستان، یکی از بن‌مایه‌های تکرارشونده در حماسه‌ها و اساطیر، یعنی ماجرای رویاروشدن قهرمان با موانع دشوار و گذر از آن برای دست‌یافتن به هدف بیان شده است. در این داستان، شاعر برای آماده‌ساختن ذهن مخاطب، آگاه‌کردن وی از محتوای اثر و تأکید بر حماسی‌بودن آن، از عنصر «خرق‌عادت» و ایجاد زمینه شگفت‌انگیزی به‌خوبی بهره برده است. از عناصر خوارق عادت در فضاسازی داستان «هفت‌خان» می‌توان به عناصر زمینی همچون حیوانات شامل شیر، اسب، میش و ازدها، عناصر طبیعت مثل بیابان بی‌آب و امور جادویی و دیوان مانند زن جادو، ارژنگ دیو و دیو سپید اشاره کرد.

علاوه بر امور خارق عادت، در ۳۴۱ بیت بررسی‌شده مربوط به داستان مذکور، عنصر بلاغی «تشبیه» نیز در فضاسازی اثر حماسی و ایجاد محتوای حماسی نقش بسزایی دارد. در ابیات این داستان، تعداد ۵۳ بیت (۱۵/۵۴ درصد) از مجموع ابیات، تشبیه دارند که بیشترین تشبیه به خان اول (نبرد رخس با شیر بیشه) با ۲۷/۲۷ درصد تعلق دارد و کمترین تشبیه در خان چهارم (زن جادو) با ۱۰/۷۱ درصد از ابیات دیده شده است.

عنصر بدیعی «اغراق» نیز که جوهر شعر حماسی است، در ۱۴ بیت (۴/۱۰ درصد) از ابیات به چشم می‌خورد. در این بین بیشترین اغراق در خان پنجم (نبرد با اولاد مرزبان) با ۷/۵ درصد به کار رفته است و کمترین اغراق در خان ششم، نبرد رستم و ارژنگ دیو، با ۵/۶ درصد دیده می‌شود.

با استناد به «هفت‌خان رستم» که یکی از جذاب‌ترین داستان‌های شاهنامه محسوب می‌شود، می‌توان قدرت داستان‌پردازی حکیم طوس را یکی از علل جاودانگی این اثر دانست؛ زیرا فردوسی با تأکید بر عناصر خرق‌عادت و با به کار بردن تشبیه‌هایی با مشبه‌به‌های حماسی و بهره‌گیری از اغراق، توانسته در اثر خود فضایی را ترسیم سازد که روح حماسی حاکم بر آن را به مخاطب القا کند و بن‌مایه حماسی رویارویی قهرمان با منازل دشوار را به زیبایی به نمایش بگذارد.

منابع

۱. آقاحسینی، حسین و هم‌تیمان، محبوبه (۱۳۹۴). *نگاهی تحلیلی به علم بیان، تهران: سمت، چاپ اول.*
۲. آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸). «هفت‌خان پهلوان»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، ش ۲۶ / ۲۳، صص ۱-۲۷.
۳. ارسطو (۱۳۴۳). *بوطیقا، مترجم عبدالحسین زرین‌کوب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.*
۴. اسماعیل‌لو، صدیقه (۱۳۸۴). *چگونه داستان بنویسیم، تهران: نگاه، چاپ دوم.*
۵. بازرگان، محمدنوید و فرج‌نژاد فرهنگ، زهرا (۱۳۹۳). «بررسی خوارق‌عادات یا خلاف‌آمد عادت‌ها در حماسه»، *پژوهشگاه ادب حماسی*، ش ۱۰ / ۱۸، صص ۴۳-۷۶.
۶. بیدمشکی، مریم (۱۳۸۳). «مهر مهر بر هفت‌خان رستم»، *کتاب ماه هنر، آذر و دی، صص ۱۱۴-۱۲۴.*
۷. پارساپور، زهرا (۱۳۸۳). *مقایسه زبان حماسی و غنایی (با تکیه بر خسرو و شیرین و اسکندرنامه نظامی)*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۸. جعفری، اسدالله (۱۳۸۹). *نامه باستان در بوتۀ داستان، تهران: علمی و فرهنگی.*
۹. «حماسه» (۱۳۷۶). *فرهنگنامه ادبی فارسی (ج اول) به سرپرستی حسن انوشه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص ۵۳۳-۵۳۷.*
۱۰. خالقی‌مطلق، جلال (۱۳۸۶). *حماسه؛ پدیده‌شناسی تطبیقی شعر پهلوانی، تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.*
۱۱. رستگار فسایی، منصور (۱۳۶۹). *تصویرآفرینی در شاهنامه فردوسی، شیراز: مرکز نشر دانشگاه شیراز.*
۱۲. سرآمی، قدمعلی (۱۳۸۸). *از رنگ گل تا رنج خار، تهران: علمی و فرهنگی.*
۱۳. سرکاراتی، بهمن (۱۳۷۸). *سایه‌های شکارشده، تهران: قطره، چاپ دوم.*
۱۴. شفیع‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۲). «انواع ادبی و شعر فارسی»، *خرد و کوشش*، ش ۱۱ و ۱۲، صص ۹۶-۱۱۹.
۱۵. _____ (۱۳۹۳). *صور خیال در شعر فارسی، تهران: آگه.*
۱۶. شمیسا، سیروس (۱۳۸۱). *انواع ادبی، تهران: فردوس.*
۱۷. _____ (۱۳۷۰). *بیان، تهران: فردوس.*
۱۸. صفای، ذبیح‌الله (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.*
۱۹. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). *شاهنامه (دفتر دوم)، تصحیح جلال خالقی‌مطلق، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.*
۲۰. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۹). *سخن و سخنوران، تهران: خوارزمی، چاپ چهارم.*
۲۱. فشارکی، محمد (۱۳۷۹). *نقد بدیع، تهران: سمت، چاپ اول.*

۲۲. کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۷۶). رؤیا، حماسه، اسطوره، تهران: سعدی.
۲۳. مختاری، محمد (۱۳۶۹). اسطوره زال، تبلور تضاد و وحدت در حماسه ملی، تهران: آگه، چاپ اول.
۲۴. مستور، مصطفی. (۱۳۷۹). مبانی داستان کوتاه، تهران: مرکز، چاپ اول.
۲۵. مسکوب، شاهرخ. (۱۳۷۴). تن پهلوان و روان خردمند، تهران: طرح نو.
۲۶. مشتاق‌مهر، رحمان و آیدنلو، سجاد (۱۳۸۶). «...که آن ازدها زشت‌پتیاره بود»، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، شماره دوم، تابستان، صص ۱۶۸-۱۴۳.
۲۷. مشهور، پروین‌دخت (۱۳۷۸). «هفت‌خان یا هفت‌خوان رستم و برجستگی‌های این رزمنامه»، نامه پارسی، شماره ۱۳، صص ۱۷۲-۱۷۹.
۲۸. مؤتمن، زین‌العابدین (۱۳۷۱). تحول شعر فارسی، تهران: طهوری.
۲۹. نصرافهانی، محمدرضا و جعفری، طیبه (۱۳۸۸). «کنون زین سپس هفت‌خان آورم... (رویکردی روان‌شناختی به هفت‌خان رستم و اسفندیار)»، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا)، سال سوم، ش ۱۲/۴، صص ۱۳۳-۱۵۶.

